

Türkiye'de Devlete Yaklaşımlar Üzerine Eleştirel Bir Deneme

Ferdan ERGUT^(*)

Okuyacağınız yazıyı kuşatan entellektüel bağlam, liberal Türk medyasında deprem sonrasında, bir grup sol çevrede ise çok önceden başlatılan devletin halkın taleplerinden kopukluğu eleştirisidir. Depremle birlikte bu söylemlere çarpık kapitalist sanayileşmenin ve onun imar düzeninin sömürüsü de eklenmiş; ve aslında iki farklı alan olan ekonomik ve siyasal alanlar, devletin otoriter yapısına yapılan vurguyla birleştirilmiştir. Bütün bu zihinsel faaliyetten sonra devletin meşruiyeti sorunsalına atlamak gayet doğaldır ve yapılan da budur. İşte aşağıdaki yazı/deneme bu söylemsel çerçevenin sorgulanmasından ibaret bir şeytan avukatlığıdır. Büyük oranda haklılık payı taşıyan eleştirilere değinilmeyip, daha çok bu eleştirileri kuşatan genel çerçeve eleştirilecek ve çubuk diğer tarafa bükülmeye çalışılacaktır. Böylesi bir sorgulamanın, ima ettikleriyle birlikte, özellikle dönüştürücü bir siyasetin izlemesi gereken stratejiye ilişkin de bazı ipuçları verebileceğini düşünüyorum.

İki Sorunlu Kavram: Meşruiyet ve Siyasal Kültür

Türkiye'de devlet-toplum ilişkileri çok uzun bir süreden beri "meşruiyet sorunsalı" içinde değerlendiriliyor. Bu değerlendirmenin kavramsal çerçeve-

(*) ODTÜ Tarih Bölümü Öğretim Görevlisi

sini ise Osmanlı'dan günümüze gelen "siyasal kültür" çiziyor. Türkiye solunun gittikçe maddeci anlayıştan uzaklaştığını simgleyen bu yaklaşıma bir itiraz olarak (1) ne açıklanması gerektiği düşünülene (meşruiyet/gayri meşruiyet); ne de bunun kavramsal araçlarına ("siyasal kültür") kaldırabileceklerinden fazla anlam yüklemenin doğru olmadığını ve dahası, bu kavramların böylesi yoğun bir mesaiye değmeyeceğini düşünüyorum.

Her biri ayrı birer makale konusu olabilecek bu iki kavramı burada açmak mümkün değil. Satır başlarıyla geçiyorum:

- "Meşruiyet": Bu Weberyen kavramı esas olarak, II. Dünya Savaşı sonrasında gelişen ve önemli sakatlıklarla malul "modernleşme" literatüründen tevarüs ettik. Siyasal rejimleri incelemede **ana sorunsal olarak** bir kullanım değeri olduğunu düşünmüyorum. "Meşruiyet kaybının", bir rejimin demokratikleşmesinde açıklayıcı bir kavram olabilmesi için, ilk olarak, bu kavramın başka hiçbir şeye indirgenememesi gereklidir. Eger toplumla rejim arasında kişisel çıkar ya da basitce korkuya dayalı bir ilişki ve "onay" varsa meşruiyet sorunsalı anlamsızlaşır; daha doğrusu analitik olarak kullanılabilir olmaktan çıkar (Prezeworski 1986). Ayrıca, bu teorik çerçeve, istikrarlı bir hakimiyet sistemi için "meşruiyeti" zorunlu sayar ki; bu da tartışmalıdır. Bir sistemi istikrarlı kılan, sahip olduğu meşruiyet derecesi değil, o sisteme herhangi bir alternatifin toplumda karşılığının olup olmadığıdır. Böyle bir alternatif ortaya çıkmadığı sürece hiçbir rejim çökmez.

"Meşruiyet" in derecesini ölçmenin imkansızlığını göstermek üzere işte kolaylıkla "meşruiyet" olarak algılanabilecek olan ilk elde akla gelen yedi durum: Tahakküm, gelenekler, toplumsal duyarsızlık, sisteme pragmatik uyum, araçsal ve çıkara dayalı uyum, normatif uyum, ve ideal normatif uyum (Held 1987). Literatürde "meşruiyet" olarak kabul edilen durumlar sadece son ikisidir. Oysa tarihsel konumlanışlar genellikle diğerlerine ilişkindir ve bunların "meşruiyet"le bir ilgileri yoktur.

(1) Tabii ki maddeci analiz derken "altyapı üstyapıyı belirler" türünden, son tahlilde doğru olan; fakat "son tahlilde" hepimiz öleceğinden çok da anlamlı olmayan bir saptamayı kastedmiyorum. Siyasal alan ve devlet de maddeci bir analize tabii tutulabilir. Devletin baskı güçleri yeterince maddi.

Sonuç olarak şu söylenebilir: “Meşruiyet” sorunsalı, bir araştırmayı yönlendiren **ana cerceve olarak** sorundur. Eğer kullanılacaksa bu meşruiyetin muhatapları açısından kullanılması gerekir ki rejimin tek muhatabı egemen sınıflar değildir. Daha da önemlisi, halk sınıfları açısından konuyu tartışmak gerekir. Fakat halkın bunu bir sorun olarak algılaması için daha önce de söylendiği gibi gerçekçi alternatiflerin varolması gerekiyor. Halk sınıfları ancak belirli bir örgütsel ve/veya maddi güce ulaştıktan sonradır ki rejimin “meşruiyeti”ni bir sorun olarak önlerine koyarlar.

Bir örnek üzerinden konuyu bitiriyorum. Bir rejimin “meşruiyetini” ölçmek için elimizdeki ender maddi unsurlardan bir tanesi askere alma pratiği ve halkın buna olan tepkisidir. Hele bir de savaş durumu varsa bu daha da önemli bir test haline gelir. Türkiye’nin son 20 yılı bu açıdan çok önemli ipuçları vermekle birlikte gereğince tartışılmadığını düşünüyorum. Meşruiyetleri tartışmalı Üçüncü Dünya ülkelerinin büyük bir çoğunluğunun yurttan orduları kurmaktan kaçınmasının temel nedeni halktan görecekteki tepkinin bilincinde olmalarıdır. Bu rejimler, ordularını paralı askerlerden veya siyasal sisteme akrabalık/kabile/patronaj ilişkileri ile bağlı olan gruplardan oluşturmayı tercih ederler. Türkiye’nin son yirmi yılındaki savaş ortamında askere alma sisteminde herhangi bir çatlak olduğunu iddia edebilecek olan var mı? Ya da kitlesel olarak askere gitmeme yönünde halk sınıflarında genel bir eğilim olduğu ileri sürülebilir mi? Sadece bu örneğin bile Türkiye devletinin, entellektüel toplumun sandığı kadar önemli bir meşruiyet probleminin olmadığını göstereceğini düşünüyorum. Bu konuya Türkiye devletinin kuruluş/oluşum sürecinden söz ederken tekrar döneceğiz.

- **“Siyasal Kültür”**: Siyaset son tahlilde, kaynakların üretimi ve dağıtımındaki, işbirliği, pazarlık ve/veya mücadeledir. Temel dinamiği ise toplum, devlet ve uluslararası devletler sistemindeki güç ilişkilerinde meydana gelen devamlılıklar/değişimlerdir. Yani bir süreçtir. “Siyasal kültür” ise doğası gereği çok uzun dönemi kapsayan bir kavramdır ve bu anlamda siyasal süreçleri açıklamakta yetersiz kalır.

Ne yazık ki Türkiye solunda gittikçe artan “idealist” tarih yorumları “siyasal kültür” kavramına bir kurtarıcı gibi sarılmış, ve devlet yapısındaki bozuklukların kaynağını Osmanlı’dan tevarüs ettiğimiz bir siyasal kültürün sonucu olarak açıklama eğilimi ağırlık kazanmıştır. Doğru okunduğunda bir

çok haklılık zemini olan Osmanlı'dan Cumhuriyet'e devamlılıklar mutlaklaştırılmış ve kötülüklerin kaynağı olarak yeni Türkiye devletinin inşa pratikleri ilan edilmiştir. (2)

“Siyasal kültür” merkezli yaklaşımların idealizmle olan göbek bağının vurgulanması, Türk solundaki idealist kaymayı gözler önüne sermesi açısından önemlidir. Son yıllarda, sol, siyasal tahlillerini ve konumlanışını bir “değerler” manzumesine bağlamaya yatkınlık göstermiştir ki, bu durum iki açıdan problemlili görünüyor. Birincisi, nedensellik bağlamında totolojiktir. Herhangi bir politik pratiğin veya siyasal kurumun yapıp ettiklerinin bir değerler sisteminden hareket ettiğini varsayar. Kültürün veya değerlerin, bir siyasal kurumu (örneğin devleti) etkilediği mi yoksa sadece o kurumu yansıttığı mı gibi bir soruya cevap veremez. Herhangi bir siyasal pratiğin nedenselliğinin bir “değer”den kaynaklandığını kanıtlamak oldukça zordur. Yukardaki totolojik mantığa göre ise siyasal davranışlar “değer”leri yansıtır. Oysa siyasal ve toplumsal özneler “değer”lerden başka saiklerle de eyleyebilirler. Bir örnek vermek gerekirse demokrasiye geçiş süreçlerinde siyasal elitler, bir “değer”ler sisteminden çok, i) demokrasi sonrası dönemde iktidarı ellerinde tutmaya devam edip edemeyecekleri konusundaki öngörülerıyla ve/veya ii) bağımsızlık, ulus inşası gibi demokratikleşmeden farklı “değer”lerle hareket ederler. Fakat hepsinden önemlisi nihai kararı ve sonucu belirleyen siyasal elitlerin diğer toplumsal ve siyasal muhalefet kesimleriyle yapacakları “pazarlıklardır”. Bu pazarlıklarda herkes “en iyi ikinci seçenek” üzerinde anlaşmaya çalışır. Dolayısıyla rasyonel öznelerin, sadece benimsedikleri değerler üzerinden siyaset yaptığına dair elimizde çok da kanıt yok.

Dahası, ortak, paylaşılan değerlerin kurumsal yapıları oluşturduğu tezinin tam tersini savunmak da pekala mümkün görünüyor. Eğer maddeci anlayışın temelini özsel unsurlar değil de, ilişkilere dair saptamalar belirliyorsa şunu da kabul etmek durumundayız: Bireyler belirli bir değere kendi başlarına düşünüp taşınarak ulaşmazlar (Böylesi bir yaklaşım “metodolojik bireyciliğin” ti-

(2) Türkiye tarih yazımında son dönemlerde büyük bir optik kaymanın yaşandığını düşünüyorum. Bu satırların da yazarı dahil olmak üzere çok azımız 1950 sonrası dönemle uğraşıyoruz. Bu dönemde bir kırılmanın olup olmadığı konusunda hala net fikirlerimiz yok.

pik bir örneği olurdu). Ancak ve ancak içlerinde buldukları ilişkiler ağında o değeri paylaşacak olan etkin kişiler mevcutsa ortaya bir değerler manzumesi çıkabilir. Buradan çıkan rahatsız edici sonuç şu: Dolaşıma çıkan değerler, ancak siyasal/kültürel kurumlarda etkin konumlarda olan bireylerin kamusal alana çıkardıkları değerlerdir. (Alford ve Friedland: 173) Kurumun önemi yok. Devlet de olabilir, sosyalist bir parti de. Sözün özü, değerler, kurumları ve dolayısıyla siyasal davranışı değil; kurumlar, değerleri ve dolayısıyla siyasal davranışı pekala belirleyebilirler.

“Siyasal kültür” merkezli yaklaşımların, siyasetin doğasıyla olan kan uyuşmazlığına ve dolayısıyla onu anlamadaki yetersizlikleri üzerine biraz daha durmak istiyorum. Daha önce söylenmişti: “Siyasal kültür” doğası gereği uzun (hatta çok uzun) bir dönemi kapsar. Siyaset ise bir süreçtir. (3) Dahası, dönüştürücü bir siyasetin peşinde koşanlar için bu daha da böyledir. Çünkü bu tarz bir siyasetin öznesi kolektif eylemdir. Kolektif eylem ise, “siyasal kültür”ün ima ettiğinin tam tersine uzun dönemli değil, parçalıdır, kesintilerle/geri çekilmelerle ilerler, eylemcilerin/örgütleyicilerin iradelerine sıkı sıkıya bağlıdır, ve en önemlisi, bunların hepsi yaşanan siyasal süreçlerden çok yakından etkilenir ve onları etkiler.

Örnekleme gerekiyor. Robert Putnam 1993’te çok önemli bir kitap çıkardı. “Modern İtalya’da Sivil Gelenekler” alt başlığını taşıyan kitabın adı, “Demokrasiyi İşletmek”. (4) Putnam siyasal/sivil kültürün gelişmişlik düzeylerine bakarak Kuzey İtalya’nın Güney İtalya’ya göre niye daha fazla gelişmiş olduğunu açıklamaya çalışıyor. 1970 yılındaki idari sistemde ademi merkezi-

(3) Hatta şu da soylenebilir: Siyaset’te öznelerin rolü diğer bütün insani faaliyet alanlarında olduğundan çok daha belirleyicidir. Siyasal elitlerin kapı arkalarındaki pazarlıkları, yapısal belirleyenleri ne olursa olsun, dünyanın bütün coğrafyalarında siyasetin alacağı mecraların belirlenmesinde en önemli etkenlerden biridir. Bu ise siyaset bilimcileri, örneğin sosyologların pek de muhatap olmadıkları bir zorlukla karşı karşıya getirir. Siyaset alanı, toplumsal alan gibi uzun dönemli ve yapısal olarak incelenebilir –ve daha az oranda olsa da tahmin edilebilir- düzenlilikler arz etmez. Söylemeye gerek yok: Olduğu kadarıyla varolan düzenlilikleri kavrama yönünde teorik bir çabanın gereksizliğinden bahsetmiyorum. Sadece bu teorinin özgüllükleri ve süreçleri içine almaya muktedir olması gerektiğini söylüyorum.

(4) Robert D. Putnam (1993); Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy, Princeton: Princeton University Press.

leşmeye dönük yapılan radikal değişikliklerle birlikte İtalyanların siyasal davranışlarında büyük dönüşümler olur. Bireyler kamusal işlerde daha pragmatik davranmaya başlarlar ve İtalyan siyasetinin temel belirleyicilerinden olan katı siyasal konumlanışlar terkedilmeye başlanır. Aslında Putnam'ın kültüre temel önem atfeden çalışmalarına olan üstünlüğü, siyasal ve toplumsal kurumlara verdiği açıklayıcı önemdir. Fakat yine de sonuçta temel belirleyici olan bu kurumların içinde buldukları toplumsal ve kültürel bağlamdır.

Bu noktada Putnam kendisini siyasal/sivil kültür merkezli yaklaşımların temel zaafından kurtaramıyor. Bahse konu olan toplumsal bağlam neredeyse geçmiş binyılı kapsamaktadır! Toplumsal işbirliğinin yokluğu, toplumsal süreçlere halkın ilgisizliği, ve en önemlisi bireyler arasındaki güven yokluğu, Güney İtalya'nın Kuzey'e göre geri kalmışlığının en önemli nedenleridir. Putnam'a göre Kuzey İtalya'nın bin yıllık geçmişinde varolan tarihsel işbirliği biçimlerinin sunduğu "repertuar", işbirliğinin ne kadar değerli olduğunu bölge halkına göstermiştir. Böylesi bir geçmişe sahip Kuzey İtalya toplumu 1970 yılında gerçekleştirilen ademi merkezileşmeyi iyi değerlendirmiş ve kollektif davranmanın bilinen zorluklarını aşmayı başarmışlardır. Öte yandan, diyor Putnam, sivil işbirliğinin hiçbir zaman gerçekleşmediği Güney İtalya'da insanlar kollektif eylemin önündeki temel engel olan birbirlerine olan güvensizlik sorununu aşamamışlardır. (5)

Putnam'ın kültürel yaklaşımının açıklayamadıkları açıkladıklarından çok daha fazla. İşte bazıları: Güney Fransa köylüleri 1799'da Napolyon ordularına karşı direnişi örgütlemişlerdi. Hobsbawm'ın *Primitive Rebels* (1959) kitabında belirttiği üzere aynı insanlar Kuzey ile Güney'in 19. yüzyıl sonlarındaki birleşme döneminde kitlesel eylemler örgütlediler. 1860'larda diyor Hobsbawm, "belki de Güney İtalya, sosyal haydutların öncülüğünde kitlesel devrime ve bir kurtuluş savaşına en yakın bir durumu ifade ediyordu" (21). Ay-

(5) Putnam iki bölge arasında 1970 sonrasında **aratarak** açılan gelir uçurumu için şunları söylüyor: "Bölgesel reform, Kuzey ve Güney arasındaki tarihsel eşitsizlikleri azaltmak bir yana arttırmıştır. Reform, gelişmiş bölgeleri Roma'nın silikleştirici tahakkümünden kurtarıırken, daha geri bölgelerin sorunlarını dizginsizleştirmiştir" (Putnam 1993: 61). Putnam'ın yaklaşımının zaafı bir yana, ademi merkezileşmenin bölgesel uçurumları arttırdığına dair sunduğu iktisadi ve toplumsal veriler çok ikna edici. İktidarı merkezden yerele taşımayı tasarlayanların kulağına küpe olsun diye yazıyorum.

nı şekilde faşizm döneminde Güney'in eylemlilikleri ve II. Dünya Savaşı sonrasında "siyasal fırsat" elverdiğinde köylülerin büyük topraklar işgalleri gibi olgular da Putnam'ın Güney İtalyanlara bin yıllık bir sivil geleneğin (geleceksizliğin) sonucu olarak atfettiği, birbirlerine olan güvensizlikleri ve kolektif eylemi başarmaktaki acizlikleri gibi unsurlar tarafından açıklanamıyor.

Bir ustanın elinde bile bu kadar açıklanamayan tarihsel olgu bırakan bir yaklaşım, Türkiye'de çok daha alt düzeyde ve sadece söylemsel düzlemde kalan kültürel "açıklamalar" için yakıcı sorunlar doğuruyor. İşte yüzlercesinin içinden bazı sorular/sorunlar: Osmanlı'dan tevarüs ettiğimiz hangi siyasal ya da sivil kültürel kodlar KESK gibi militan bir memur örgütlenmesini açıklıyor? Kürt hareketinin içinde bulunduğu örgütlülüğün yapısı ve uluslararası diplomatik bağlantıları Kürt ulusalcı hareket geleneğinin hangi safhasında görülebiliyor?

Türkiye Üzerine:

Kimine göre 1453'ten, kimine göre 18. yüzyıldan başlayan Osmanlı'daki devlet inşa sürecini burada incelemeye çalışmanın da abesliği düşünüldüğünde alternatif bir bakışın sadece ipuçlarını vermekle yetiniyorum. Öncelikle şu meşruiyet sorunundan başlayalım. Kavramın "ölçüm" sorunlarından söz etmiştim. Fakat yine de bazı ülkelerde meşruiyet sorununu tartışmak daha kolay olabilir. Örneğin, vergi ve askere alma pratikleriyle sağlanan yurttaş-devlet ilişkisinin olmadığı "rantiyer" ya da sömürge devletlerde gayri-meşruluğu öne sürmek ikna edici olabilir. Birinci gruptaki devletler gelirlerini büyük oranda tek bir ürün (örneğin petrol) üzerinden sağlar ve yurttaşını vergilendirme gereği duymaz. Oysa Osmanlı tarihi, çok fazla araştırılmamış olsa da, vergi üzerinden tahakkümünü sağlamaya çalışan bir devletin tarihidir. Tarihindeki bütün dönüşümler de vergi ve savaş işiyle ilgilidir. Bilindiği gibi tarihinin hiçbir döneminde sömürge konumuna düşmemiş sayılı Avrupa-dışı toplumlardan biridir.

Kanımca "klasik dönem" için söylenebilecek en önemli özelliği ise İslamiyetin boğucu yapısından devletin kendisini kurtarabilmesidir. Bertrand ve Badie'nin söylediği gibi gerçek bir devlet, İslami siyaset geleneğinin bir parçası değildir. Fazla özselciliğe kaçmadan bu yazarlarla birlikte şu söylenebilir sanıyorum: Ayinsel işlevleri ve hatta doktrinini geliştirme hakkı bile sınır-

lı olan bir din, tanrıyla kul arasında örgütlü, hiyerarşik, ve uzmanlaşmış bir yapı olarak toplumda yer almaz. (6) Bu bağlamda dünyevi ve ruhani işler arasındaki ayrışma yok hükmündedir. Örneğin Abbasi İmparatorluğunda siyasi toplumla inananların toplumu birbirine karışmıştır. Bu nedenle İslam dini, devletlerin sınırları belirli bir toprak parçası üzerinde meşru bir siyasi iktidar tekeli kurmalarının önünde engel olmuştur (Bertrand ve Badie 1983: 46-47). Devlet üzerine çalışan sosyologların önemlilerinden John Hall da bu durumu saptadıktan, ve İslamiyetin, güçlü devlet kurmanın önünde -izleyen yüzyıllar içinde de- önemli bir engel teşkil ettiğini belirttiikten sonra bunun tek bir istisnası olduğunu yazar: Osmanlı İmparatorluğu (Hall 1985: 91).

Osmanlı devleti diğer İslam devletlerinden farklı olarak özerkleşmiş, farklılaşmış ve kurumsal bir yapıya sahiptir ve ulema iktidar bloğuna eklenmiştir. Kazancıgil'in "yüksek devletlilik" hali dediği de budur. (7) 19. yüzyılda dünya ekonomisine eklenme süreci bu temel üzerinden gerçekleşti. Ve bu sürecin diğer üçüncü dünya ülkelerinde görülenlerden çok farklı sonuçlar doğurması (örneğin Cezayir'de olduğu gibi köylülüğün mülksüzleşmesi türünden bir olgunun gerçekleşmemesi) ve sonuçta devletin bu eklenmeyi kendi yapısını konsolide etme yolunda kullanabilmeyi başarabilmesi de bu tarihsel temelin sonucuydu.

Türkiye Cumhuriyeti devletinin kuruluş dinamiklerine bakıldığında bu geçmişin belirleyici etkisini görmemek imkansızdır. Huntington bundan otuz yıl kadar önce "doğu" ve "batı" devrimleri arasında pek çokları tarafından haklı olarak eleştirilen bir ayırım yapmıştı. Eleştiriler saklı kalmak kaydıyla bu analizin önemli gördüğüm bir bölümünün Türkiye tarihindeki devrimci mücadelelere ışık tutacağını düşünüyorum. "Doğu" devrimleri, "Batı" devrimlerinin aksine çürümüş geleneksel mutlakiyetçi devletlere karşı **gerçekleşmemiştir**. Devrimci eylemin yöneldiği devletler "en azından kısmen modernleşmiş devletlerdir". Ve bu devletlere karşı çabuk zafer imkansızdır. Bu nedenle

(6) İslam'da varolan "meşveret" ve konsensus gibi ilkeler üzerinden kalkarak bir devlet teorisine ulaşamayacağını iddia etmiyorum.

(7) Tabii ki bu durumu çoğu kez yapıldığı gibi "kerim devlet" teorileriyle karıştırmamak gerekiyor. Bütün modern öncesi devletlerde olduğu gibi Osmanlı devletinin de topluma nüfuz etme kanalları çok sınırlıydı. Fakat bu başka bir mesele.

“uzun soluklu” bir mücadele gerektirir (Huntington 1968/1986: 21). Anahtar sözcükler: “uzun soluklu”.

1920’lerin Kemalist devrimcileri uzun soluklu mücadelenin son zinciriydi. 19. yüzyılın ikinci yarısında Genç Osmanlılar ile başlayan mücadele 1876’da Anayasanın kabulüyle belirli bir aşamaya geldi. Bundan sonraki bütün mücadele bir yıl sonra yürürlükten kaldırılan aynı Anayasanın yeniden uygulanması mücadelesidir. En az Kemalist devrim kadar önemli olan 1908 Devrimi’nin başarıları arasında Anayasa’nın tekrar uygulanmaya başlanması başta gelir. Fakat sadece bu değil: Ulusal pazarın geliştirilmesi, belirli bir yerli burjuvazinin oluşması, Tanzimat’la başlayan ve Abdülhamid’in patrimonial ve kişisel iktidarıyla kesintiye uğrayan rasyonel bürokrasinin tekrar kurulması v.s. Bunları biliyoruz. Üzerinde durulması gereken konu Kemalistlerin devrildikleri İttihatçı mirası nasıl değerlendirdikleridir.

İlk elde şu söylenebilir: Kemalistlerin mücadelesi ilk başlarda İttihatçılarınkinden farklı değildi. Aynı Anayasanın uygulanması ve Meclis’in yeniden açılması temel talepti. Devrimci stratejinin bu taleplere dayandırılması yeni kurulmakta olan devletin meşruiyeti açısından çok önemlidir. 1920 Meclis’i, dağıtılan İstanbul Meclis’indeki mebuslardan Ankara’ya gelebilenleri ve yeni seçilenleri kapsıyordu. Tarik Zafer Tunaya’nın (1981) da belirttiği gibi, bu yönüyle belki de dünyadaki temsil mekanizmaları arasında benzersiz bir yeri vardır ve oluşmakta olan direnişi örgütlemekte Kemalistlere büyük bir meşruluk sağlamıştır. Unutulmamalı ki, Mustafa Kemal, popularitesinin en yüksek olduğu zamanlar dahil hiçbir zaman Meclissiz hareket etmeyi düşünmedi. (8)

Türkiye devrimini benzersiz kılan olgu, bu devrimin, Ekim Devrimi ayrı tutulursa, tarihteki ilk başarılı milli mücadele savaşı olmasıdır. Bu tip mücadelelerin esas olarak II. Dünya Savaşı sonrasında başladığı ve 1960’lara ve

(8) İlle de örnek vermek gerekirse diye yazıyorum: Demirci Mehmed Efe’lerin v.s., cephe-lerde savastığı en yoğun dönemde kendisini Ankara’da pasiflikle suçlayanlara “Önce Meclis, sonra ordu. Ben keremeti Meclis’ten bekleyenlerdenim” dedigini Aydemir naklediyor (1971: 234). Başka bir örnek: Mücadelenin başlangıç yıllarında -Kemalist önderliğin toplumsal desteğinin olmadığı dönemlerde- Sivas Kongresinde alınan karardır. Bütün yerel kongreler halktan vergi toplarken Kemalistler buna cesaret edememiş ve bütün harcamalar kongre katılımcılarının kendi ceplerinden karşılanmıştır.

hatta 1970'lerin ilk yarısına kadar devam ettiği düşünülürken bu başlı başına açıklanması gereken bir durumdur. Fakat bu ülkenin demokratikleşme tarihi açısından yukarıda sayılanların hepsinden yaşamsal bir özelliği daha var Türkiye Devriminin. Tarihte çok az sayıda devlet bir devrim sonrasında bu kadar hızlı bir şekilde kendisini konsolide edebilmiştir. Hızlı konsolidasyon ve demokratikleşme arasındaki bağlantının çok üzerinde durulmuyor; durmakta fayda var.

Dahl (1971) ve Rustow (1970) ile birlikte söylersek, demokrasiye giden en elverişli yol, siyasal rekabetin kurumsallaşmasının, toplumsal katılımın genişlemesine öngeldiği durumlardan geçer. Latin Amerika'nın tarihi buna iyi bir örnek. İspanya'nın dayattığı idari yapı ulusalcı mücadelelerle çok uzun dönemler boyunca sürekli tahrip edilmiştir. İktidar merkezlerinin bir nedenle tahribi, merkez ve çevre arasında sürekli mücadeleler, yani kısacası bir devletin yokluğu, toplumsal yapıdaki farklılıkların siyasal alana eklenmesini engeller (Diamond ve Linz 1989; Nettl 1968). Aslında bunu gözlemek için Latin Amerika'ya bakmak da gerekmiyor. Weimar Cumhuriyeti'nin kısa ömürlü olması da çok yoğun ve ani kitlesel siyasal katılımın sonucuydu.

Rueschemeyer ve arkadaşları, *Kapitalist Gelişme ve Demokrasi* adlı çok önemli kitaplarında benzer bir sonuca varıyorlar. (9) Kitlesel siyasal katılımdan önce elitler arasındaki mücadelenin kurumsallaşması, olası bir demokratikleşme için birinci koşuldur. Bu kurumsallaşma ise, "örgütlü güç üzerinde tekel kurmak anlamına gelen, devlet iktidarının konsolidasyonuna" bağlıdır (1992: 275). Konsolidasyonun geciktiği hallerde, elitler arasındaki mücadelenin kurumsallaşma süreci ile ekonomik gelişmeyle birlikte ortaya çıkan alt sınıflardan sisteme dahil olma talepleri üst üste çakışır ve istikrarlı bir siyasal sistemin kurulması engellenir.

Devrim sonrası herhangi bir rejimin hızlı konsolidasyonunun koşullarının başında gelenler ise çok açık: Bağımsızlığa geçiş sürecinin kolaylığı/zorluğu, devrim sonrası devletin komşu ülkelerle sınır savaşlarına girip girmemesi; devrimci fikirlerini dışarıya "ihrac" etmeye kalkışıp kalkışmaması. Bu alanların hepsinde aktif olan bir devlet hiç kuşkusuz içerde baskıcı bir karakter kazanacaktır.

(9) Bu kitabın kapsamlı bir tanıtımını daha önce yapmaya çalışmıştım. Bkz. Ergut (1994).

İşte Türkiye'nin ilk milli mücadele savaşını veren ülke olması ve kurulan rejimin kendini çabuk konsolide etmesinin önemi burda yatıyor. Osmanlı'nın hiçbir zaman sömürge ülkesi olmaması, Tanzimat'tan bu yana ve özellikle İttihat ve Terakki döneminde "rasyonelleşen" bürokrasinin varlığı ("yüksek devletlilik"), yine İttihat ve Terakki dönemindeki değişen sınıfsal yapı (milli mücadelenin en önemli yapı taşlarından olan "yerel kongrelerin" bu dönemde oluşan sınıflardan kaynaklanması) gibi daha önce sözü edilen olgular bu sonuçtaki temel etkenlerdir.

Devrimin konsolidasyonu problemine gelince: Milli mücadelenin 1918'le birlikte başladığı düşünüldüğünde beş yıl sonra Cumhuriyet ilan ediliyor ve 1926'da siyasal muhalefet tasfiye ediliyor. Bundan sonra, 1930'daki kısa deneyim sayılmazsa, 1946'ya kadar ülke örgütlü ve disiplinli tek bir partiyle idare ediliyor. (10) Kemalistler hiçbir savaşa girmemeye ve devrimelerini "ihraç" etmemeye özen gösteriyorlar. (11) Halifeliği kaldırırken Lütfi Fikri,

(10) Örgütlü, merkezi ve kurucu bir partinin varlığı, başarılı bir bürokratikleşmenin temel dayanağıdır. Bunun en iyi örneği Louis Napolyon Fransa'sı. Fransız devriminden sonra hiyerarşik bir siyasal partinin yokluğunda ülke yönetimi tümüyle birysel patronaj ilişkileriyle belirlenmiş ve bu nedenle valilik sistemi kamusal çıkarı yansıttığı iddiasında olamamıştır. Tabii ki idarenin bütün politize edilme biçimleri aynı şekilde kamusal iddiasını ortadan kaldırmaz. Örneğin siyasal bir parti dolayısıyla valilerin veya bölgesel yöneticilerin kontrolü ve halef-seleflik ilişkilerinin kurumsallaşması da idareyi politize etme biçimidir; fakat bu durumda yöneticiler, kamusal çıkarı yansıttıkları iddialarına inandırıcılık kazandırabilir (Silberman 1993). 19. yüzyıl Fransa'sında olmayıp da 20. yüzyıl Türkiye'sinde olan buydu. Önce İttihat ve Terakki daha sonra ve esas olarak CHP, deyim yerindeyse, patronaj mekanizmasını kamusalılaştırabilmişlerdir. Dolayısıyla 1930'lardaki bölge yöneticilerinin parti liderleri konumuna gelmesi, rejimin otoriterleşmesini simgelediği kadar Kemalist rejimin "yaratıcılığı" da gösterir. Çünkü söz konusu olan devlet-parti bütünleşmesi ya da partinin devleti ele geçirmesinden ziyade, partinin tümüyle devletin boyunduruğuna geçmesidir. 20. Yüzyıl Diktatörlükleri adlı kitabın yazarı Paul Brooker (1995) bu durumun dünyada, partinin devletin boyunduruğuna bu kadar açıklıkla girdiği tek örnek olduğunu yazıyor (49).

(11) Bunun hümanizmle falan değil akılla ilgisi var. Dönemin muhalif çağdaşları bunu kavramış görünüyorlar. Osmanlı "aristokratlarından" Hüseyin Kazım Kadri ile komünist Şefik Hüsnü'nün bu konudaki yorumları neredeyse birbirinin aynısıdır. Birincisi şöyle yazıyor: "Ankara yaranı kendilerinin 'harp' ile geldiklerini ve yine bir 'harp' ile gideceklerini pek iyi bilirler ve bundan dolayı harpten son derecede tehaşi ederler" (Kadri 1991: 196). Bu da ikincisinin yazdıkları: "Onların bütün dış siyasetlerine damgasını vu-

Hüseyin Cahit gibi aslında tümüyle farklı kamplarda yer alan isimler ayağa kalkıyor ve bunun bir intihar olduğunu, başka hangi devletin, elindeki böylesine güçlü bir silahı kendi isteğiyle bırakacağını soruyorlar. Aslında saldırgan bir dış politika izlense pekala kullanılabilir olan bir “silah” bırakılıyor.

Dış politikada temel hedefin bir an önce bütün komşuları ve eski düşmanları tarafsızlaştırıp rejimi konsolide etmek olduğu anlaşılıyor. Örneğin Almanya I. Dünya Savaşı sonrasındaki statükoyu kabul etmeyip ilk fırsatta onu değiştirmeye çalışırken, Türkiye Lozan Anlaşmasıyla istediklerinin büyük bir çoğunluğunu alıyor ve statükonun destekçisi oluyor. Cemil Koçak'ın zikrettiğine göre Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop 1938'de Türk meslektaşı Menemencioğlu'na Almanya ve Türkiye'nin İngiltere ve Fransa'ya karşı savaşta kaybettiklerini geri almaya dönük ortak revizyonist bir politika önerir. Menemencioğlu'nun yanıtı, Türkiye'nin tarafsız bir politika izlemek istediği ve gelişme hedeflerine ulaşabilmek için yüz yıllık bir barış dönemine ihtiyacı olduğudur (Koçak 1991: 129).

Sonuç olarak şu söylenebilir: Türkiye devletinin özgüllüğü, geçirdiği savaş pratiğinin ve onu takip eden devlet insası süreçlerinin özellikleri vurgulanmadan anlaşılabilir. Devrim ve savaşın biraradalığı, bu özgüllüğü kavramada çok önemlidir. Goldstone, devrim sonrası rejimlerin genellikle polis devletine kaydığını iddia eder. Bunun bir istisnası, temel olarak yabancı düşmanlara karşı sürdürülen devrimci mücadeledir. Bu durumda devrim sonrası rejimler içten gelen önemli bir muhalefetle karşılaşmadan devletlerini yeniden yapılandırabilirler ve bu nedenle “garnizon” mantalitesine bürünmezler (Goldstone 1991: 49). Hiç şüphesiz, tarihsel kazanımların, deneylerin ve devrimci mücadelenin özgüllükleri çok önemlidir. Fakat yine de devrim sonrası siyasal elitin siyaseti ve konsolidasyon tercihleri en az bunlar kadar önemlidir. Nihayetinde, bir kurtuluş savaşının ertesinde başarılan bir devrim saldırgan bir dış politika da izleyebilirdi. Özellikle bir İmparatorluğun ana unsuru tarafından yapılan bir devrimde bu daha da kolay gerçekleşebilir. İttihatçıla-

ran şey, silahlı bir çatışma çıktığında halk kitlelerinin nasıl tutum alacağı konusunda duydukları korkudur... İç savaşın ateşinden koptukları için, kendileri açısından büyük fedakarlıklar pahasına, söz konusu devletlerle anlaşmak için acele ettiler. (Fransa ve İran'la tarafsızlık anlaşması, Bulgaristan ve Yugoslavya ile dostluk anlaşması, azınlık halkın değiş-tokuşu sorununda Yunanistan'la uzlaşma vb.)” (Hüsni 1977/1995: 47).

rın ulusculuğunda gözlemlendiği gibi rövanşist ideolojiler kendilerine kolayca zemin bulabilirler. Sonuç olarak, Türkiye devriminin özgüllükleri, devrimci dönemde olduğu kadar konsolidasyon döneminde de aranmalıdır. (12)

Sonuç Yerine:

1- Başlarken bir devletin meşruiyet derecesini ölçmenin zorluklarından bahsetmiştim. Türkiye devletinin inşa sürecine dair elimizdeki veriler doğru okunduğunda bu devletin sanıldığı kadar derin bir meşruiyet problemi olduğunu göstermiyor. Zaten Türkiye'deki siyasal mücadelenin çok uzun soluklu olması gerektiği ve toplumla hiç bir bağı kalmamış Çarlık Rusya'sındaki modelin uygulanmasının zorluğu yönündeki sanırım geniş bir kesimde varolan uzlaşma aslında bu meşruiyetin varlığının bir tezahürü.

2- Bu ülkede tarihsel kökenleri olan kurumsallaşmış bir devlet geleneği var. Ve Türkiye halkı 1840'lardan bu yana önce Anadolu'da yerel, daha sonra başkentte genel meclislerle tanışmış. 1908'de ivmelenen ve 1920 ile konsolide olan temsiliyet mekanizmaları geliştirmiş. Bu ülkede elitlerin siyasal mücadelesi ilk önce tek parti içinde kurumsallaştı (13), 1950'den sonra da DP/CHP dolayısıyla egemen sınıflar, partilerini buldular ve çıkarlarını siyasal sisteme taşıdılar. (14) Bu temsiliyet mekanizması 1960'dan sonra halk sınıflarına da açıldı. Dikkat edilirse siyasal elitler arasındaki mücadelenin kurumsallaşmasının, kitlesel katılımın genişlemesine öngelmesi açısından Türkiye'nin tarihsel deneyimi demokrasiye elverişli bir yol sunuyor.

(12) Vakit ve yer kısıtından dolayı Türkiye'de demokratikleşmeyi kolaylaştırıcı bütün bu unsurları kuşatan çok önemli yapısal bir unsur belirtmek bu dipnota kaldı. Barrington Moore'dan bu yana biliyoruz ve bir çok çalışma da teyid ediyor ki herhangi bir ülkede demokratikleşmenin önündeki temel engel büyük toprak sahiplerinin varlığıdır. Osmanlı'dan Türkiye'ye tevarüs edilen tarihsel "şans" o dur ki yaşadığımız coğrafyada ağırlıklı olarak büyük toprak sahipleri değil, küçük meta üretimi egemen oldu.

(13) Türkiye'nin II. Dünya Savaşı sonrası çok partili hayatının ilk partisi olan ve 1945'de kurulan Milli Kalkınma Partisi'nin, i) ne iktidar ne de muhalefet tarafından ciddiye alınmaması, ii) esas muhalefet partisinin CHP içinden çıkmasına çalışılması ve iii) DP'nin önder kadrolarının kendi örgütlerine rağmen CHP ile bir arada yaşama kararlılığı yeterince birşeyler söylemiyor mu?

(14) Şu ana kadar yapılan birçok rahatsız edici saptamalardan biri daha: Toplumdaki egemen sınıfların has partilerinin kurumsallaşması askeri darbeleri önleyen en önemli unsurdur.

Devletler ulus-devlete geçişle birlikte toplumsal sınıfları kendi sınırları içinde hapsederler. Yanıtı bulunması gereken soru şudur: Ne ve nasıl oldu da bireyler devleti kendi hayatlarına değen önemli bir kurum olarak algılamaya başladılar? İnsanlığın devletli tarihinin çok büyük dönemlerinde böyle bir kaygı yoktu. İnsanların temel sorunları bölgesel ve hatta yerel ölçekteydi. Ulus devletler merkezileştikçe ve iktidarını topluma nüfuz ettirdikçe herkes farkına vardı ki sorunlarının çözümleri kendilerinden belki de çok uzaktaki bir başkentte yatıyordu. İşte bu noktadan sonradır ki sınıflar geleneksel olarak sivil toplumdaki başka sınıflarla mücadeleyi geri plana itip siyasal alanda mücadeleye başladılar. Aslında bu anlatılan süreç yurttaşlık olgusunun ortaya çıkış süreci. 1914'e gelindiğinde devletler (ve sınıflar) bu alanda çok yol katetmişlerdi. Bu süreçlerin sonucudur ki bütün ülkelerin emekçileri I. Dünya Savaşı'na, sosyalistlerin şaşkın bakışları altında gittiler.

Devlet ve siyasal hayat insanların hayatında temel belirleyenlerdendir. Türkiye ve Fransa gibi devlet geleneği çok kuşatıcı olan toplumlarda bu daha da böyledir. (Fransa dışında Türkiye'den başka kaç ülkede, Payitaht dışındaki bütün şehirler "taşra" olarak adlandırılır?) Böylesi toplumlarda devlet alanını ıskalayan hiçbir çözümün alıcısı olmayacaktır. Meşruiyet meselesinde söylediğim gibi halk sınıflarının ellerinde geçerli bir alternatif model olmadıkça hiçbir devletin meşruiyet problemi de olmayacaktır.

3- Ulus-devletlerin merkezileşmesi, aynı zamanda sorumluluğun da merkezileşmesini gerektirir. Daha önceleri yerel ölçekte belirli ilişkiler içinde idame ettirilen kişisel hayatlar yıkılmış, aracı kurumlar, kişiler tasfiye edilmiş ve devlet sorumlulukların büyük bölümünü sırtlamıştır. Devlet inşa süreçlerinde devlet-toplum pazarlığının doğal sonucudur bu. Bireyler ancak belirli haklar karşılığında daha önceleri kendi iradelerinde bulunan yetkileri devlete devrederler.

Sistemin aşıl topuğu da burasıdır. Kanımca dönüştürücü bir siyaset buradan yola çıkmalıdır. Türkiye'de kapitalist devlet, yurttaşlarına verdiği refah sözünü yerine getiremeyecektir. Sermayenin her alandaki saldırısı emekçi sınıfların kazanımlarına gözünü diktiği bir ortamda, bu saldırının nasıl göğüsleneceği ve ne tür alternatif iktisat politikalarının oluşturulacağı çok açık bir şekilde halka anlatılmalıdır. (15)

(15) Bir ÖDP yetkilisi partinin alternatif iktisat politikalarıyla ilgili bir soruya şöyle bir yanıt

Evet demokrasi çok önemli; fakat kavramı fetişleştirmemek gerekiyor. Bu bağlamda Marksist gelenekte varolan biçimsel/göstermelik/burjuva demokrasisi ile halkın bütün taleplerine duyarlı, insanların doğalarını istediği gibi geliştirebilecekleri ve kendilerini özgürce ve eşit bireyler olarak gerçekleştirebilecekleri sosyalist demokrasi arasındaki ayrımın çok da anlamlı olmadığını düşünüyorum. En başta yeryüzündeki hiçbir ülke bu anlamda “çoğunluğun yönetimi” değildir. İkincisi, “biçimsel” demokrasi çok da biçimsel değil. Sonuçta eşit ve genel oy, adil seçimler, devletin temsili nitelikteki parlamentoya olan sorumluluğu, ifade özgürlüğü gibi unsurlar başta işçi sınıfı olmak üzere toplumsal sınıfların yüzyılı aşkın mücadelelerinin sonucunda ulaşılmış sonuçlardır. Bunlar biçimsel olabilir (ve kısmen öyledir de) fakat yine de alt sınıfların taleplerini içerme potansiyelleri vardır ve bu bağlamda daha eşitlikçi bir düzenin olanaklarını da verir.

Demokrasinin bu minimalist tanımına bile haklı itirazlar yapılabilir. Örneğin adil seçimler. İfade özgürlüğünün bir şekilde sınırlandırıldığı herhangi bir seçim “adil” olabilir mi? İfade özgürlüğü bir yana, paranın hakim olduğu herhangi bir sistemde yoksulların örgütlenme hakları olsa bile yapılan bir seçim “adil” olabilir mi? Tabii ki Türkiye’deki demokrasinin düzeyi üzerine sayfalarca yazılabilir ve yazılıyor da. Fakat halk sınıflarının yukarıda irdelemeye çalıştığım süreçler sonunda demokrasinin minimumlarının büyükçe bir bölümüne sahip olduğunu düşünüyorum. Sonuçta demokrasi dediğimiz işte bu minimumların sağlandığı sistemin adı. Önemli olan şu: Türkiye’de siyasal mücadele, sanki hiçbir temsili kurum yokmuş, halkın hiçbir talebine yanıt verilmemiş, devletin hiçbir meşruiyeti yokmuşcasına yapılamaz.

Türkiye’de geniş halk yığınlarının daha fazla demokrasi talepleri yok. Fakat Türkiye özgülünde, bu talep yokluğu için sürekli onları sarsmaya çalış-

vermişti: “Bizi diğer burjuva partilerden ayıran özellik budur. Biz onların yaptığı gibi 15-20 uzmanı çağırıp politika belirlemeyeceğiz. Bizim iktisat politikamızı halk belirleyecek”. “Nasıl yani ?” diye sormak gerekiyor.

manın mantığı da yok. Peki ama, acaba sermayenin denetlenmesi konusunda ne düşünüyorlar. Kendi çocuğunu parasızlık yüzünden hastaneden çıkaramayan kadın, başka yerlerde bir çocuğun dünyaya geldiği andan itibaren 20 fabrika ve 30 şirketin sahibi olması konusunda ne diyor? Acaba bu miras sisteminin yeniden düzenlenmesini istemez mi? Ya da kendi çocuğuna bedava süt dağıtımını finanse etmek için zenginlerin fazladan vergilendirilmesi konusunda ne düşünür? Artık bu demokratik ülkede kimse kendisini zorla çalıştırmıyorsa da neden bazıları hickimseye bağlı olmadan çalışırken (ya da hiç çalışmazken) kendisi hala günde 10 saat iplik dokuyor? Gençliğinde kendisine layık gördüğü yaşam tarzı bu muydu? Doğanın (ya da Allah'ın) kendisine sunduğu bu nehirde yıllardır çocukları oynarken şu adam hangi hakla gelip de nehrin kenarına fabrika kurdu?

Niye daha fazla demokrasi istemiyorsun diye sürekli bu kadının ensesinde boza pişireceğimize önce şu sorulara vereceği yanıtları bir öğrensek diyorum. (16)

-
- (16) Üniversitede iktisat öğrencisiyken bize ülkelerin belirli ürünleri üretmede “mukayeseli avantajları” olduğu öğretilmişti. Her ülke diğerlerine göre daha avantajlı olduğu ürünlerde uzmanlaşmalıymış ve ticaretini o ürünler üzerinden yapmalıymış. Ne kadar dahiyane değil mi? Bilirsiniz iktisat en emperyalist disiplindir. Kendi kavramlarını her alana bulastırır durur. Bu da benden olsun: farklı siyasal grupların soru üretmede “mukayeseli avantajları” vardır. Dışımızdaki dünyayla ilişkilerde hangi soruları sadece biz sorabilirsek o sorular üzerinde uzmanlaşmalıyız. Demokrasi merkezli soruları **bu ülkede** sadece biz mi soruyoruz?

Kaynakça

Alford, Robert R. ve Roger Friedland (1985); Powers of Theory, Cambridge: Cambridge University Press.

Aydemir, Şevket Süreyya (1971); Tek Adam, 2. Cilt, İstanbul: Remzi Kitabevi

Badie, Bertrand ve Pierre Birnbaum (1983); The Sociology of the State, Chicago: The University of Chicago Press.

Brooker, Paul (1995); Twentieth-Century Dictatorships: The Ideological One-Party States, New York: New York University Press.

Ergut, Ferdan (1994); "Demokrasi Tarihinin Öznesi?", Toplum ve Ekonomi, Mayıs, no. 6.

Goldstone, Jack (1991); "An Analytical Framework", Revolutions Of The Late Twentieth Century içinde, Goldstone, Gurr, Moshiri (eds.), Boulder: Westview Press.

Hall, John (1985); Powers and Liberties, Berkeley: University of California Press.

Held, David (1987); Models of Democracy, California: Stanford University Press.

Hobsbawm, Eric (1959); Primitive Rebels, New York: W.W. Norton & Company.

Huntington, Samuel (1968/1986); "Revolution and Political Order", Revolutions içinde, Jack Goldstone (ed.), New York: HBJ

Kazancıgil, Ali (1994); "The Deviant Case In Comparative Analysis: High Stateness in a Muslim Society: The Case of Turkey", Comparing Nations içinde, Mattei Dogan ve Ali Kazancıgil (eds.), Cambridge: Blackwell

Kadri, Hüseyin Kazım (1991); Mesrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım, İsmail Kara (ed.), İletişim Yayınları: İstanbul.

Koçak, Cemil (1991); Türk-Alman İlişkileri 1929-1939, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Komintern Belgelerinde Türkiye: Sefik Hüsnü, Yazı ve Konuşmalar (1995); Doğu Perinçek (ed.), İstanbul: Kaynak yayınları.

Putnam, Robert (1993); Making Democracy Work, Princeton: Princeton University Press.

Prezeworski, Adam (1986); "Some Problems in the Study of the Transition to Democracy",

Transitions From Authoritarian Rule, O'Donnell, G. and P. Schmitter (eds.), Baltimor: John Hopkins University Press.

Tarrow, Sidney (1992); "Mentalities, Political Cultures, and Collective Action Frames: Constructing Meanings through Action", Frontiers in Social Movement Theory icinde, Aldon Morris and Carol Mueller (eds.), New Haven: Yale University Press

Tunaya, Tark Zafer (1981); Devrim Haraketleri İçinde Atatürk and Atatürkçülük, İstanbul: Turhan Yayınevi.